

Bordewijk en de joden

Dr. Hans Anten

Uit: *Nederlandse letterkunde* 7 (2002), p. 61-86

De verhouding tussen joden en niet-joden behoort ongetwijfeld tot de meest besproken en beschreven maatschappelijke thema's van onze recente en contemporaine geschiedenis. Tegen het licht daarvan is het opmerkelijk dat de uiteenlopende literaire verwerkingen van deze veelomvattende thematiek door twintigste-eeuwse joodse en niet-joodse schrijvers zelden object zijn geweest van een samenvattende studie. Een zeldzame uitzondering is de monografie die de joodse historicus J. Melkman in 1964 publiceerde: *Geliefde vijand; het beeld van de jood in de naoorlogse Nederlandse literatuur*. De paradox van de titel duidt weliswaar op een zekere ambivalentie in die beeldvorming, toch domineert in het panorama dat Melkman schetst van de naoorlogse literatuur van niet-joodse auteurs het eenzijdige portret van de 'goede' jood, een representatie waaraan medelijden, schuldgevoel, bewondering en afgunst ten grondslag zouden liggen. In dat idealiserende verband gaat Melkman onder meer in op proza van Ed. Hoornik, W.F. Hermans, Bert Schierbeek, Willem G. van Maanen en Adriaan van der Veen.¹ Met name de bestseller *Het wilde feest* uit 1952 van Van der Veen wordt gepresenteerd als een roman waarin idealisering van en vereenzelving met de lijdende joden de kernmotieven zijn.

In *Geliefde vijand* is F. Bordewijk (1884-1965) de enige schrijver die in een afzonderlijk hoofdstuk relatief veel aandacht krijgt. Er bestaat immers geen oeuvre in de twintigste-eeuwse Nederlandse letterkunde van een niet-joodse auteur waarin joden en het jodendom prominenter aanwezig zijn dan in het werk van Bordewijk. Zijn relatie tot de joden, aldus Melkman, 'is op zich zelf een studie waard'², niet het minst omdat die relatie in een aantal opzichten tegendraads genoemd kan worden. De terughoudendheid die Melkman in het algemeen zo typerend vindt voor niet-joodse schrijvers in de eerste helft van de vorige eeuw dat hij van een 'taboe' spreekt, die reserve heeft Bordewijk stellig niet aan de dag gelegd door tal van joodse personages, inclusief stereotyperingen, in zijn vooroorlogse fictie te laten optreden. En na de Tweede Wereldoorlog krijgt het motievencomplex van jodendom en antisemitisme steeds nadrukkelijker literair gestalte in een drietal omvangrijke romans waarvan de teneur allesbehalve uitsluitend filosemitisch is. Die omstandigheid zal er mede toe hebben geleid dat sommigen in Bordewijks proza antisemitische tendensen of zelfs sympathieën onderkenden.

Vanzelfsprekend kon Melkmans excursie niet meer zijn dan een eerste aanzet tot een beschrijving en analyse van het beeld van de jood in Bordewijks literatuur. In dit artikel zal ik laten zien wat Bordewijks bijdrage is geweest aan het discours over de joden en hoe hij daarbij te werk ging, met andere woorden: welke literaire strategieën hij hanteerde om zijn visies ten aanzien van 'de joodse kwestie' gestalte te geven. Ik zal vooral stilstaan bij de meest saillante momenten uit de ontwikkeling die is te traceren in Bordewijks representatie van joden en het jodendom. Het accent ligt, als gezegd, op de door de auteur gehanteerde literaire procédés. Vanzelfsprekend vormt de Tweede Wereldoorlog de belangrijkste cesuur in de in principe chronologische presentatie van een aantal fictionele en niet-fictionele teksten. Nadere beschouwing van dit corpus en de ten dele niet-

literaire contextualisering ervan bieden inzicht in de nogal verschillende manieren waarop Bordewijk in de loop der tijd heeft gereflecteerd op aspecten van 'de joodse thematiek'.

Voor de oorlog

Bordewijk debuteerde als prozaïst in boekvorm met drie bundels *Fantastische vertellingen* in 1919, 1923 en 1924. In deze periode verzuilt de Nederlandse samenleving zich zodanig in vier grote blokken van protestantse, rooms-katholieke, sociaal-democratische en liberale of neutrale signatuur dat een weinig homogene minderheidsgroep als het jodendom - ongeveer anderhalf procent van de totale Nederlandse bevolking - sterk in de verdrukking komt. In de geschiedschrijving van de Nederlandse joden in deze jaren domineert het beeld van een joodse gemeenschapsstructuur in verval door toenemende assimilatie en ontkerkelijking. Ondanks de wettelijke gelijkberechtiging sedert 1796 zijn joden in sommige economische sectoren oververtegenwoordigd, bijvoorbeeld in de geld-, lompen- en diamanthandel, en in beroepen als venter, marskramer, marktkoopman, groothandelaar en detailhandelaar. De meeste beroepen die door joden worden uitgeoefend, bevinden zich onderaan de maatschappelijke ladder. En wat betreft het antisemitisme in Nederland: dat wordt in vergelijking met andere landen (Frankrijk, Rusland, Polen, Duitsland) meestal gekarakteriseerd als latent, weinig virulent, mild, gematigd en informeel.³ In de meeste kringen werd antisemitisme als onfatsoenlijk beschouwd, stelt Dienke Hondius in haar studie *Terugkeer*. 'Het was niet gebruikelijk om antisemitische opinies voor een groter publiek dan in de huiskamer of andere gelegenheden te laten horen.'⁴ Uiteraard zijn er ook in deze tijd uitzonderingen, zoals de Leidse hoogleraar Bolland, die buiten de intimiteit van dergelijke locaties zijn antisemitische gezindheid onverhuld ventileerde. Zijn academische les *De teekenen des tijds* uit 1921⁵ is stellig een proeve van antisemitisch denken, overeenkomstig de algemene definitie die Van Horzen in 1999 formuleerde: 'Antisemitisme staat voor een verzameling van zeer verschillende en soms tegenstrijdige motieven, sociaal psychologische, theologische en economisch sociale, waaraan één ding gemeenschappelijk is: het in diskrediet brengen van alles wat joods is en de vaak tot haat oplopende verwerping van mensen, van wie men weet of aanneemt dat het joden zijn.'⁶

Bordewijks vroege belangstelling voor joden blijkt reeds uit het gegeven dat in zeven van de dertien verhalen die in de bundels *Fantastische vertellingen* verzameld zijn aan joden wordt gerefereerd of joodse personages voorkomen. In drie vertellingen overstijgen ze de rol van marginaal type. De *Fantastische vertellingen* zijn voor het merendeel bizar-groteske griezilverhalen. Ze vertonen in hun wijdlopigheid geen enkele verwantschap met de befaamde stijl van suggestie en concentratie die Bordewijk in 1931 introduceerde met de korte roman *Blokken*. Van bijna heel zijn fictioneel oeuvre kan gezegd worden dat het door en door auctorieel is. Bordewijks voorkeur voor de auctoriale vertelsituatie is te verbinden met een functie waarvoor die verteller bij uitstek geschikt is: die van spreekbuis van de auteur. In zijn naoorlogse proza zal Bordewijk bij monde van de vertelinstantie dikwijls zijn distantiërend commentaar geven op uitspraken en gedragingen van personages. De gebundelde fantastische vertellingen echter van de jonge schrijver Bordewijk vormen een uitzondering op de regel: het perspectief in deze teksten is op één na dat van een ik-verteller, die een rol speelt in zijn eigen verhaal. Het gevolg daarvan is dat de lezer bedacht moet zijn op de zogenaamde onbetrouwbaarheid van zo'n verteller; zijn normen vallen dan niet samen met die van de auteur.

In 'Wat ik vond bij Baruch Blazer', het verhaal waarmee de eerste bundel *Fantastische vertellingen* (1919) opent, is de ik-verteller een student die in het introducerende kader van deze raamvertelling een vriendin kennis laat maken met zijn 'boekenjood' Baruch Blazer. Voordat ze naar de handelaar in tweedehands boeken gaan, geeft de verteller in een lange monoloog zijn

badinerende mening over de klassieken uit de wereldliteratuur, zodat we hem vooral als een nogal pedante en arrogante jongeman leren kennen. Hij is het dus die het uiterlijk van het 'geelbleek joodje' typeert als 'klein, vet en vuil' (6, 11)⁷ en diens handelsgeest als gewiekt en 'goochem'. Ofschoon Blazer, aldus de student, geen enkel benul heeft van de artistieke en commerciële waarde van boeken zorgt zijn instinct ervoor dat hij financieel niets tekort komt. Blazer zelf denkt daar anders over; hij jammert over de tegenslagen in zijn persoonlijk en zakelijk leven. Bordewijk laat hem dat doen in een soort jiddisch plat Nederlands, dat enigszins fonetisch wordt weergegeven. Dus bijvoorbeeld veel j's achter de s: 'Zo meheer, zie ik je daar eindelijk weer es? Ach, je komp midde in de beroerdigheid. Ik bin as gesjlage. Me vrouw vanmorrege in éne ziek, een versjwering in de keel, veertig grade koors in de sjchaduw.', enzovoort (6, 12) Dit humoristisch-realistische procédé om personages uit de lagere maatschappelijke standen door middel van hun afwijkend taalgebruik te karakteriseren, zou Bordewijk nog dikwijls aanwenden. Wie er gevoelig voor is, kan deze schrijfwijze interpreteren als een teken van *dédain*, als een, weliswaar onschuldig, attribuut uit het antisemitische arsenaal.⁸ Hoe het ook zij: arm of niet arm, Blazer straft het pocherig gedrag van de student adequaat af door hem een boek te laten aanschaffen dat zijn begroting te boven gaat. Door die aankoop probeert hij voor zijn vriendin zijn figuur te redden als Blazer hem terecht voorhoudt geen man van centen te zijn. De woedende student wreekt zich op Blazer door het stelen van een schrift waarin het verhaal is opgetekend dat weliswaar de kern vormt van deze fantastische vertelling, maar dat ik hier verder buiten beschouwing laat. Baruch Blazer is een joods personage dat met behulp van traditionele stereotypen is getekend. Hij lijkt tal van economische vooroordelen ten opzichte van joden in zich te verenigen: hij ruikt altijd handel, wil overal voordeel uit halen, is extreem zuinig, doet alles om zijn klanten te misleiden en te verleiden tot een transactie, is onbetrouwbaar en argwanend. Toch is van antisemitisme *op het niveau van de schrijver Bordewijk* geen sprake. De negatieve stereotypering van joden is immers afkomstig van een personage wiens vertekende visie niet samenvalt met die van de auteur. In die zin is Blazer een onbetrouwbaar te noemen personage ten aanzien van wie de jood uiteindelijk superieur is: tenslotte is niet hij maar zijn tegenspeler een dief.

In essentie geldt voor de twee andere fantastische vertellingen waar ik kort op inga hetzelfde. Ook in 'De joodse cel' uit 1923 - de titel slaat op een man die de vorm van een violoncel heeft - is de ik-verteller een niet-jood. Hij blikt terug op gebeurtenissen die aan het einde van de negentiende eeuw plaatsvonden, in de tijd dat de Amsterdamse jodenbuurt nog een getto-achtige enclave was. De verteller put royaal uit het oude repertoire van stereotyperingen om zijn aanvankelijk negatieve mening over joden te ventileren. Zo noemt hij die buurt een brok uit het 'kijvende Oosten' met bewoners die arm, goor, druk en lawaaiërig zijn. De kleine middenstand aldaar bestaat uit 'sjacheraars in diamant'. Het af en toe gebruikte presens accentueert de generalisering: 'De jodenbevolking, welke te enenmale die ingetogenheid nopens het eigen huis mist, die de *westerse* (cursief van mij, HA) paupers toch nog altijd in zekere mate eigen blijft, spreidt er haar inderdaad wel ontstellende armoede op een brutale, antipathieke wijze ten toon.' (6, 174) Het gedrocht Esquenasy is het cellovormige wezen wiens afzichtelijkheid wordt gerelateerd aan diens jood-zijn, 'want joden, die alles naar Europese begrippen overdrijven, zijn, wanneer zij lelijk zijn, compleet monsters'. (6, 172) Mede door enige herinneringen van een huisgenoot waarin joden optreden die moreel superieur zijn aan christenen, komt de verteller tot het inzicht dat zijn minachting van 'fatsoenlijk Nederlander' jegens joden ongepast is. Zijn ogen worden geopend voor iets dat talloze personages in Bordewijks werk zou gaan fascineren: de schoonheid van het lelijke. Overigens blijft de terminologie vanuit een hedendaags standpunt bedenkelijk als 'de Joodjes' en een 'beeldschoon jodenkind' (een meisje) nu in de context van schilderachtige armoede worden gesitueerd.

Een soortgelijke preoccupatie legt de niet-joodse ik-verteller aan de dag in 'Talamon of Ye

Olde Bowe', eveneens uit de tweede bundel *Fantastische vertellingen* (1923). Hij - een Nederlandse zakenman - voelt zich aangetrokken door wat hem tevens beangstigt: het Londense East End. Die hang naar de 'sinistere grootheid' van donker Londen spoort met zijn uitzonderlijk zwaarmoedige en zwartgallige geestesgesteldheid. In dit verhaal doet de verteller verslag van daar meegemaakte gebeurtenissen, die in hun lugubere smakeloosheid zijn behoefte ruimschoots hebben bevredigd. Talamon heet zijn Londense mentor, door wie hij zodanig met het gruwelijke wordt geconfronteerd dat hij moet toegeven dat diens ziel 'veel zeker nog dan de mijne' is. Dat Talamon jood is wordt nergens met zoveel woorden gezegd, maar de stereotypen waarmee de verteller deze juwelier (!) beschrijft zijn suggestief genoeg: 'Daar stond een klein kereltje, met een vaag olijfkleurig, uitheems getint, spichtig vogelenbakkesje, een kromme neus, lippen als dunne streepjes leer, en twee grote, amandelvormige, bruinzwarte ogen, drijvend in een overvloedig-vochtig en porselein-blauw wit. Een sterke, fanatieke gloed gaf aan die ogen iets eigenaardigs, dat afstootte en aantrok tegelijk.' (6, 264) Het beeld wordt gecompleteerd door het kind van dit 'vreemd-lelijk ventje' dat een bijzonder mooi meisje blijkt te zijn en dat als het prototype Jessica uit Shakespeares *The merchant of Venice* gebukt gaat onder het wrede regime van haar vader. Het moge duidelijk zijn dat het portret van deze duivelse jood wiens activiteiten ik verder onbesproken laat, terug te voeren is op de psychisch ontwrichte verteller.

In twee van de drie romans waarmee Bordewijk zich in de jaren dertig in de voorhoede van de literaire avant-garde plaatste, komen bijna en passant joodse personages, of beter: typen voor. In *Knorrende beesten* uit 1933, de ultra-korte roman over de omgang van de moderne mens met zijn techniek⁹, krijgt de badplaats waar de scènes zijn gelocaliseerd kortstondig internationale aandacht vanwege een conferentie. De financiële commissie daarvan bestaat uit tien bankiers over wie de auctoriale vertelinstantie het volgende mededeelt: 'Zij waren altijd samen. Hun zware vlees dreef 's morgens in een klomp bijeen door de branding, en later waggelde hun woestijnpas over de parade. Maar twee of drie waren anders. Die hadden de vergeestelijkte adeldom als het Joodse volk, gelijk nauwelijks een ander, kan aanwijzen.' (1, 61) Deze enigszins grotesk-deformerende beschrijving releveert de eenheid van het collectief. Traditioneel aan joden toegeschreven aspecten als woestijnpas¹⁰ en bankiersberoep zijn van toepassing op ieder, dus allen zullen jood zijn. De cohesie binnen dit al zeer selecte gezelschap van deskundigen is uitsluitend in positieve zin aangetast door een nog grotere uitmuntendheid van enkelen. Die 'vergeestelijkte adeldom' kan eigenlijk alleen maar door het joodse volk *bij zichzelf* worden aangewezen, zo althans interpreteer ik deze moeilijke passage. In de persoon van het bankierscollectief wordt het jodendom in een gunstig daglicht gesteld. De garagehulp Bobsien veracht hen weliswaar, maar de vertelinstantie stemt daar niet mee in. In zijn door rancune en een anti-kapitalistisch gemoed ingegeven vooringenomenheid gelooft Bobsien dat de meest corpulente bankier in zes gangen ontbijt. Maar de vertelinstantie corrigeert: 'in waarheid' ontbeet de financier met citroensap!

Met *Bint* uit 1934 schreef Bordewijk een van zijn bekendste romans. De hel van Bints Gideonsbende klas 4D bevat voor leraar De Bree één leerling aan wie hij een hekel heeft; dat is, zoals hij hem noemt, 'de vlerk' Voorzanger. Wanneer De Bree met de helft van de klas op reis gaat, constateert hij met genoegen dat Voorzanger er niet bij is. Met zijn uitzonderlijke naam valt deze leerling op temidden van de 'duivels' met hun vermaarde klankrijke suggestieve namen. Waarin is hij anders en waarom mag De Bree hem niet? Dat een personage in *Bint* met de naam Voorzanger een jood is zal niet verbazen. Tijdens de strafdag observeert De Bree: 'Vooraan zat Voorzanger. Deze was de menselijkste van allen. Hij was een bleke jood met een bril. Hij dreef een vrijpostige blik door hooggeleerde glazen. Als zijn oog niet brutaal stak, glinsterden brutaal zijn glazen. Hij was hoogst effen en afwezig, een jong geleerde. De Bree hoorde dat hij een jong schaakwonder was die simultaan speelde tegen dertig keien van spelers.' (1, 91) Zonder twijfel refereert de combinatie jood

en intellect aan het ongunstige clichébeeld van de speciale joodse intelligentie: 'Zij werkt ontwrichtend en vreet de verschijnselen aan, is nooit creatief maar in zekere zin parasitair.'¹¹ Nu zou Voorzanger, indien hij gebruik zou maken van zijn buitengewone begaafdheid, zeker een gevaar betekenen voor de pedagogische principes die De Bree van Bint heeft overgenomen. In Bints onderwijsprogramma is immers geen plaats voor persoonlijke intellectuele ambitie. Dat Voorzanger evenwel volledig in Bints keurkorps past, komt omdat hij zich conformeert, omdat hij als het ware afziet van zijn voorzangersrol, en dat weet De Bree: 'Voorzanger kon uitblinken, hij wou niet. Het arbeidsbeeld vertoonde een wonderbaarlijke uniformiteit. Hij gaf enkel vijven.' (1, 100) Niettemin blijft de au fond angstige De Bree in Voorzanger een potentiële bedreiging zien voor het tuchtsysteem. Ik vestig er de aandacht op dat het negatieve beeld van de jood Voorzanger alleen gestalte krijgt in De Bree's perspectief. De lezer nu wordt geacht zich een ander beeld eigen te maken, en daartoe dient hij te letten op het signaal dat het woord menselijkste in bovenstaand citaat bevat. Want in het waardenpatroon van de schrijver Bordewijk bezit dit woord met zijn varianten zoals ze in *Bint* voorkomen een positieve connotatie. Het menselijke tast de extreme rigiditeit van Bints pedagogiek aan, en Bints uiteindelijke abdicatie is daar het beste voorbeeld van. Deze robot van staal, zegt Bordewijk in 1935 in een artikel over zijn roman, doet 'tot zijn eigen bevreemding de ontdekking van zijn geweten. In hem is de Icarustragiek. Hij gaat niet, hij valt'. (11, 441) Of, zoals hij het in een brief, eveneens in 1935, stelt: 'Zoo heeft het boek ten slotte toch nog een zekere strekking, maar alléén deze: dat wij bij al wat wij maken menschen blijven, en op het onverwachtst het hart het kan winnen van het systeem.'¹²

Wanneer Bordewijk in hetzelfde jaar 1935 zich voor het eerst publiekelijk in een niet-fictionele tekst over joden uitlaat, doet hij dat kort maar krachtig en bepaald niet terloops. De bundel *De laatste eer* bevat globaal een verzameling satirisch-humoristische en meer serieuze grafredes. Het fictionele karakter van de toespraakjes uit de eerste categorie ontbreekt in de tweede: de gestorvene is dan een bekend en bestaand iemand - bijvoorbeeld Hercules Seghers, César Franck, Louis Bertrand - die wordt 'herdacht' door een anonieme verteller. Door de vermelding van een fictieve grafredenaar boven de teksten weg te laten, suggereert Bordewijk hier zelf aan het woord te zijn, een indruk die wordt bevestigd wanneer men elders door de schrijver gegeven meningen over dezelfde personen in de beschouwing betreft. Een van de aldus herdachte beroemdheden is de in 1932 overleden schrijver Israël Querido. Van de doden niets dan goeds: aan die meestal in acht genomen regel heeft Bordewijk zich niet gehouden. Met zijn woordkunstig realisme vertegenwoordigde de populaire Querido voor Bordewijk een literatuur die hij verafschuwde en die hij als literair criticus nog dikwijls zou attaqueren. Daarbij concentreert hij zich principieel op het werk overeenkomstig zijn overtuiging dat de criticus een soort rechter is, die dus *zonder aanzien des persoons* zijn vonnis velt. De beoordelaar, aldus Bordewijk, dient 'onpartijdig' of 'objectief' te zijn: in zijn kritiek mag hij zich niet laten leiden door 'nevengedachten die met kunst niets te maken hebben' (11, 519), zoals jaloezie, ressentiment of haat.¹³ Maar het zou nog enkele jaren duren voordat Bordewijk dat principe van de critische objectiviteit voor het eerst formuleerde.¹⁴ Met zijn kritiek op Querido in de vorm van een grafrede is Bordewijk in ieder geval wel erg ver verwijderd van de latere criticus die voorzichtigheid, lankmoedigheid en objectiviteit hoog in het vaandel had staan.

Bordewijk betreft niet alleen de persoon van de schrijver in zijn oordeel maar ook diens jood-zijn. Dat gebeurt op een manier die thans op zijn minst een onaangenaam gevoel oproept, niet in de laatste plaats omdat het een negatief oordeel betreft. De toon wordt gezet door de metaforiek van ongedierte en vuil om duidelijk te maken hoe taai het volgens hem volstrekt talentloos schrijverschap van Querido is: 'Hij was als die vagebonden die sterven wanneer zij worden ontluisd' en 'In alle zaken van kunst voltrekt zich op de duur een biologisch zelfreinigingsproces. Doch bij sterke vervuiling gaat de zuivering langzaam.' (6, 490) Dan volgt de mededeling dat Querido een

jood was en dat hij daar trots op was. Maar de joden doen er verstandig aan niet trots op Querido te zijn, immers: 'Hij behoort tot die joden welke hun volk afbreuk doen, welke wij onverdraaglijk noemen omdat zij enkel de slechte eigenschappen van het ras vertonen, en van de goede geen spoor. Hij heeft ook geen joods vuur, zoals Da Costa of Heijermans, hij is alleen maar joods druk. Hij is verschrikkelijk druk, zijn lawaai is zijn succes. Hij is er gekomen bij de gratie van zijn grote mond.' (6, 491) Naast brutaliteit en drukte wijst Bordewijk op de hang naar het extreme - in het slechte en het goede - als een typisch joodse eigenschap: 'Het is of de christenheid in de loop der eeuwen het joodse volk tot twee uitersten heeft gedreven, de overgevoeligen en de overgroven. Of was het er van de aanvang af? Hoe dit zij, men vindt bij de joden zelden de middelmaat, maar naast prominente kunstenaars verschijningen van uiterst verval.' (6, 491) De grafrede eindigt met een even onverwacht als wrang eerbetoon als Bordewijk de terreur van slecht schrijverschap opvoert als vergelding voor eens ondervonden leed: 'zo is dan toch tenslotte Querido - onbewust en te goeder trouw - nog groot in feite: als wreker van veel onrecht aan zijn vaderen begaan. Op zijn manier, enigermate, heeft hij ons, de kinderen, vergolden wat onze voorgelachten misdreven aan zijn ras'.

Het weinig delicate betoog van deze filippica met zijn oppervlakkige vooroordelen en gemakkelijke generaliseringen roept thans ongetwijfeld weerstand op. Maar men dient zich wel te bedenken dat Bordewijk sommige woorden gebruikte voordat ze hun onschuld definitief verloren. Zo heeft het biologische racisme van de nazi's een taboe gelegd op wat in de jaren dertig nog gewoon was: het probleemloze gebruik van het woord ras als synoniem van het etnologische begrip volk. Tevens is het veelzeggend dat, gelet op de contemporaine kritiek, de meeste tijdgenoten geen reden vonden de tirade tegen Querido als iets bijzonders op te merken. Nagenoeg alle critici laten in hun overwegend positieve reacties deze grafrede ongenoemd. Gerard van Eckeren is het weliswaar niet eens met het literaire oordeel over Querido, maar hij zwijgt over de manier waarop Bordewijk dat inkleedde.¹⁵ Een tweede uitzondering is C.L. Sciarone, die in zijn bespreking een kort moment refereert aan de wereld buiten de literatuur. Het zou misschien verstandig zijn geweest, aldus deze recensent, het stuk over Querido achterwege te laten, overigens niet omdat hij het met Bordewijks voorstelling van zaken oneens is. 'Bordewijk heeft hierin ontegenzeggelijk gelijk, en wat hij zegt, zegt hij juist; doch Querido's dood is een tamelijk recent feit. Bovendien moet men heden ten dage uitlatingen vermijden, waarvan bepaalde lieden, wier naam te noemen een belediging zou zijn voor mijn vulpen, slechts misbruik weten te maken.'¹⁶ Het is inmiddels voorjaar 1938 als - ironie van het lot in *De nieuwe gids*¹⁷ - de enige bespreking verschijnt waarin Bordewijk te verstaan wordt gegeven dat hij met zijn stuk over Querido over de schreef is gegaan. Let wel dat het Bordewijks aanval op de literaire status van Querido is die de joodse letterkundige Max Kijzer laakt en niet het denken in gunstige of ongunstige aangeboren eigenschappen, of het hanteren van het woord ras, of de wijze waarop het jood-zijn in de argumentatie is betrokken. Over dergelijke nu gevoelige aspecten zegt Kijzer niets. Wel wijst hij op de 'grofheden' waarmee Bordewijk de nagedachtenis van 'den grooten schrijver' heeft bezoedeld. Dat hij zijn afkeer 'na den dood van Isr. Querido niet heeft verzwegen of althans in deze afkeurenswaardige termen gelucht, kan men hem wel ten zeerste kwalijk nemen. Van een fatsoenlijken collega mag men iets anders verwachten. Thans heeft hij zich in mijn oogen als mensch voorgoed gediskwalificeerd'.¹⁸

Als gezegd bevat *De laatste eer* ook fictieve grafredes, en in één daarvan wordt de handelaar in oud-ijzer en oude kleding Sussmann Barnaszaszowsky herdacht door zijn neef 'Morits de Brilleslijper'. (6, 464-466) De dik aangezette clichés van de naamgeving, het beroep en de fonetische schrijfwijze harmoniëren volledig met de stereotypering in het toespraakje over geld en oplichting. Vorm en inhoud bevestigen zo in deze milde satire enkele bekende vooroordelen die Bordewijk met zijn lezers zal hebben gedeeld.

Het laatste joodse type in Bordewijks fictie van voor de oorlog dat ik hier noem is Esther de Leonards, de 'koningin' van het Keizerrijk. In het gelijknamige verhaal uit de bundel *De*

wingerdrank (1937) treedt deze zigeunerachtige 'oosters-mooie jodin', zoals ze getypeerd wordt door de vertelinstantie, een kort moment op als een positief contrastfiguur. (6, 609-611) Als enige belichaamt zij met haar kleurigheid, beweeglijkheid en goede manieren een vitaliteit die niet is aangetast door de deprimerende traagheid en grauwe armoede - het verhaal speelt aan het einde van de negentiende eeuw - van de steeg het Keizerrijk.

In de loop van de jaren dertig begonnen de joden in Nederland zichtbaarder te worden. Met name de komst van joodse vluchtelingen voor de nazi's zorgde daarvoor. De Nederlandse regering stelde zich op het standpunt dat de opvang van deze immigranten geen overheidstaak was, maar een aangelegenheid voor particuliere instanties. Protesten tegen het restrictieve toelatingsbeleid werden gepareerd met het antisemitisme-argument: hoe meer joden aanwezig zouden zijn, hoe groter de kans op het aanwakken van antisemitisme. Dit op zich niet onjuiste argument maskeerde veelal wat eveneens ten grondslag lag aan de aarzelende en terughoudende houding van veel niet-joden en joden: angst voor *Überfremdung*. Angst voor een te groot aantal joodse vreemdelingen en het daarmee samenhangende gevaar van toenemend antisemitisme riepen ook in joodse kringen irritatie en weerstand op. Door deze ontwikkelingen stagneerde het proces van assimilatie en integratie van de joodse gemeenschap. Het vluchtelingenprobleem activeerde antisemitische tendensen, de verhouding tussen joden en niet-joden raakte allengs meer gespannen; de positie van de joden in de samenleving ging een 'kwestie' worden die velen bezighield.¹⁹

Over 'de joodse kwestie' verscheen in deze jaren een groot aantal publicaties waarin de meest uiteenlopende 'oplossingen' voor 'het probleem' of 'het vraagstuk' werden aangedragen. Aan dit maatschappelijke debat heeft Bordewijk toen niet meegedaan, maar jaren later, in *Noorderlicht* uit 1948, reflecteert hij alsnog uitvoerig via de fictionele omweg op deze vooroorlogse actualiteit. De omstandigheden die 'het joodse vraagstuk' hadden doen ontstaan, evoceren de maatschappelijke context waarbinnen bepaalde gedragingen en gebeurtenissen in deze roman hun betekenis krijgen. In het bijzonder de thematisering van het antisemitisme - het verhaal is gesitueerd in de tweede helft van de jaren dertig - krijgt reliëf tegen de achtergrond van enige bijdragen aan de polemiek over 'het jodenprobleem'. Daarin valt op hoe vanzelfsprekend joden werden gezien als 'anderen' in velerlei opzicht, wier relatie tot niet-joden complicaties met zich meebracht ten aanzien waarvan de voorgestelde remedies sterk verschilden. Op bijdragen van joodse zijde ga ik niet in, maar het spreekt, denk ik, voor zich dat een assimilant andere perspectieven heeft dan een zionist, en dat een liberaal de accenten anders legt dan een orthodoxe jood. In de niet-joodse publicaties dient men eveneens onderscheidingen aan te brengen. Wanneer men dat achterwege laat, is het gevaar van het inflatoire gebruik van het begrip antisemitisme allerminst denkbeeldig.

Hoezeer de 'ook in Nederland geconstateerde, wijd verbreide, vage maar vrij algemeen aanvaarde vormen van antisemitisme'²⁰ langzamerhand in meer onverhulde versies zichtbaar werden, illustreert een boek als *Het antisemitisme kritisch bezien* uit 1933.²¹ Wat in het voorwoord wordt aangekondigd als een onpartijdige studie blijkt gaandeweg onversneden propaganda te zijn voor het Duitse nationaal-socialisme. Met angst voor het communisme als drijfveer en zich beroepend op de autoriteit van Bolland, Wagner, Ford, Goebbels en Hitler bespreekt de auteur, E. Engberts, de joden als de kracht die verantwoordelijk is voor iedere misstand. In de karakterisering van het jodendom blijft geen sjablonen onbenut om de 'goede zaak' van de nationaal-socialistische 'rasbescherming' te rechtvaardigen.

Iets meer gemaskeerd is het antisemitisme in een artikel dat in 1939 in *De gids* verscheen,²² zij het met een noot van bedenking van de redactie, die het streven naar neutraliteit en onpartijdigheid het zwaarst liet wegen en daarom instemde met publicatie: de schrijver zet immers denkbeelden uiteen 'die men, helaas, zelden of nooit op zoo waardige, ernstige en objectieve wijze hoort bepleiten'. De oplossing die A.F. Zwaardemaker voor de 'onbeschrijflijke tragiek' van het

joodse probleem ziet is een drastische: de vrijwillige of anders gedwongen emigratie van alle joodse vluchtelingen naar een tweede 'Jewisch Homeland', naast dat in Palestina. Tot het moment dat deze 'grootsche kolonisatie-beweging' haar beslag krijgt, zou men zionisme moeten stimuleren, elk streven naar assimilatie moeten uitschakelen en naturalisatie in een West-Europees land wettelijk onmogelijk moeten maken. Als voorbereiding op de emigratie pleit de schrijver voor concentratie in Nederland van de 'volksvreemde elementen' op locaties ver van de grote steden en met een scherpe controle, dit vanwege de 'neiging, het Joodsche ras eigen, van naar de groote centra te trekken'. Het beleid van de Nederlandse regering week overigens niet erg af van Zwaardemakers advies: in oktober 1939 werd in het afgelegen Drente het Centraal Vluchtelingenkamp Westerbork in gebruik genomen voor de opvang van uit Duitsland gevluchte joden. De bewegingsvrijheid van de bewoners was onderworpen aan een streng regime.

Ook de dichter H. Marsman verdiept zich in het 'jodenvraagstuk', en ook hij komt tot de conclusie dat assimilatie beter achterwege kan blijven en dat zionisme de enige richting is die uitkomst biedt.²³ Maar zijn argumenten zijn andere dan die van Zwaardemaker. Het is juist uit een gevoel van sympathie en spijt dat Marsman in eerste instantie *voor de joden* assimilatie afwijst, omdat symbiose volgens hem op den duur de ondergang van het jodendom zou betekenen. Daarbij is Marsman ervan overtuigd dat de verschillen tussen joden en 'ons' of tussen joods en 'westers' denken zo onoverbrugbaar en onoplosbaar zijn gebleken 'dat een samenleven als het eenigszins kan, beëindigd en vermeden moet worden'. Het onderscheid tussen joden en niet-joden drukt hij uit in termen van afkomst en bloed die verraden dat hij daarin gelooft. Als een jood zijn godsdienst en cultuur verliest, aldus Marsman, behoudt hij nog altijd zeer veel superieure 'overgeërfde ras- en geesteseigenschappen' zoals een apart soort scherpzinnigheid, een uitzonderlijke begaafdheid voor vrijwel alle intellectuele beroepen en een opmerkelijk aanpassingsvermogen. Toch moet Marsman hebben voorvoeld dat de beschuldiging van antisemitisme op de loer lag. Aan het slot van zijn open brief uit 1936 'over de joodsche kwestie' benadrukt hij dat zijn besef van joodse 'vreemdheid' geen antisemitisme is, 'hoewel het, indien het zijn intellectueele rechtvaardiging zoekt in een bewering van joodsche inferioriteit, er ongetwijfeld toe kan leiden'.²⁴

Tenslotte sta ik stil bij het boek *Anti-semitisme en jodendom; een bundel studies over een actueel vraagstuk*, dat in 1939 verscheen.²⁵ Onder redactie van de Amsterdamse hoogleraar in de wijsbegeerte H.J. Pos belichtte een keur van prominente niet-joodse intellectuelen - alleen de historicus J. Presser is joods - voor een groot publiek het antisemitisme vanuit tal van wetenschappelijke en artistieke disciplines. Met deze uitgave wil men een front vormen 'waarin vrije wetenschap en onbevooroordeelde gezindheid het opnemen tegen een door haat ontketende campagne'.²⁶ De algemene strekking van de bundel is er een van begrip en tolerantie; ze behelst een pleidooi voor wat vanzelfsprekend zou moeten zijn: de volledige acceptatie in gelijkwaardigheid van de joden. Maar hoe geloofwaardig en overtuigend zal deze boodschap zijn overgekomen bij de gemiddelde lezer die in deze geleerde context wordt voorgelicht over het antisemitisme in relatie tot biologie of psychologie?

In het hoofdstuk 'Het antisemitisme van biologisch standpunt' constateert dr. P.J. Waardenburg niet ten onrechte dat bepaalde deugden en ondeugden zowel bij joden als niet-joden voorkomen. Het beeld dat hij van de jood schetst, voert echter vooral tot de clausule: maar sommige ondeugden bij de joden wat meer. Belicht worden onder meer de volgende negatieve stereotypen: luidruchtigheid in woord en gebaar, weinig eerbied voor het plechtige ('De Jodenkerk is spreekwoordelijk'), het veronachtzamen van de uiterlijke verschijning ('Zij zien er dan slordig, ongesoigneerd, soms onappetijtelijk uit, als in den ghettotijd. Zij hebben vaak platvoeten en een sleependen gang'), en oneerlijkheid ('er moet haast wel iets in den aard van vele Joden liggen, dat - gevoegd bij de vaak benarde omstandigheden - knoeien, sluwe berekening en misleiding bij hen begunstigt.') De eerlijkheid gebiedt te zeggen dat de schrijver op onderdelen joden exclusiviteit

onthoudt: 'Men kan toegeven, dat Joden op het gebied van pers en literatuur, tooneel en film en sexualiteitswetenschap, stellig niet altijd zegen hebben verspreid, maar ook vaak decadentie en demoralisatie hebben bevorderd. Maar gaan anderen op deze gebieden vrij uit? En is dit een aardkwestie?'²⁷

Dezelfde ambivalente voorstelling van zaken kenmerkt het hoofdstuk 'Het antisemitisme als psychologisch verschijnsel' van dr. J. van der Spek. Zijn karakteristiek van de joden concentreert zich op het anders-zijn van de joden, omdat hij daarin een van de oorzaken ziet van het zijns inziens abjecte antisemitisme. Van der Speks opsomming bevat onder meer deze typische eigenschappen: 'de vroegere rijping van het geslachtsleven, de snellere verleppling, het sterk sensueele, hun voorkeur voor zoetheden, lekkers, maar ook voor de zuurkraam enz. [...] hun vlugger, meer analyseerend dan synthetiseerend begrip, hun dikwijls brutaal onbescheiden grooter indringingsvermogen, hun nuchter, scherp oordeel, hun streng kritische instelling, welke van geen compromissen wil weten. Ghetto-eigenschappen zijn: hun argwaan, hun jaloezie, hun vervolgingswaan, hun listigheid, hun gemis aan eenvoud.'²⁸ Hoe 'onschuldig' zijn dergelijke passages in een publicatie waarvan de teneur ondubbelzinnig doorklinkt in het slot van Van der Speks hoofdstuk?: 'Moet ik nog zeggen dat het antisemitisme als inhumanaan, als onchristelijk absoluut verwerpelijk is?'

Na de oorlog

Centraal in de roman *Noorderlicht* staat het ernstige spel van de krachtmeting tussen Aga Valcoog en Hugo van Delden, directrice en commissaris van De Leydsche IJzerhandel.²⁹ De confrontatie tussen deze uitzonderlijke figuren vindt plaats in de jaren 1935 tot 1938, en de maatschappelijke onrust en dreiging van die tijd laat Bordewijk nadrukkelijk meespelen, onder meer in de creatie van een antisemiet als hoofdpersonage. De keuze daarvoor is tegendraads te noemen in het licht van de *naoorlogse* geladen stilte tussen joden en niet-joden, een zwijgen dat meer dan ooit een taboe legde op openbare manifestaties van antisemitisme. Ik kom daarop terug. Nogmaals: *Noorderlicht* verscheen in 1948 en is dus een naoorlogse representatie van een vooroorlogs debat.

Anders dan de meeste critici beschouwde Bordewijk niet Aga Valcoog maar de antisemiet Van Delden als de hoofdpersoon. Kort voor zijn dood zou hij zelfs beweren dat deze Van Delden 'onze beste romanfiguur' was (13, 440) De reden daarvoor is gelegen in de omstandigheid dat dit romanpersonage in hoge mate beantwoordt aan Bordewijks naoorlogse ideeën over dragende romanfiguren, en zo bezien is Van Delden een uiterst geslaagde schepping. Hij vertoont immers de psychische complexiteit en raadselachtigheid die Bordewijk in zijn kritisch proza van na de oorlog telkens opvoert als de dominante elementen in de personage-opbouw. Vergeleken met de eenzijdige fanatica Aga Valcoog is Van Delden veel ongrijpbaarder en daardoor interessanter. Bordewijk nu laat deze visie op zijn hoofdpersoon in de roman vertolken door het personage Adeline de Valleije Oofke, Van Deldens verloofde en echtgenote. Daarmee geeft ze de belangrijkste motivatie, zoals nog zal blijken, de relatie met hem niet te verbreken, ondanks haar afschuw van diens antisemitische gezindheid. Adeline wordt gepresenteerd als een verstandige, moderne jonge vrouw die in een aantal opzichten de normen vertegenwoordigt die de roman stelt. Alleen al het gegeven dat zij zich distantieert van de hoogmoed van haar patricische familie maakt haar in deze roman een 'betrouwbaar' personage met eenzelfde maatschappelijk bewustzijn als de auctoriale vertelinstantie - in het vervolg kortweg de verteller genoemd -, het vehikel bij uitstek van Bordewijks opvattingen.

Het antisemitisme van Van Delden is in de secundaire literatuur vulgair en proletarisch genoemd.³⁰ Het zijn adequate termen voor de platvloersheid van zijn voor de hand liggende discriminerende generalisaties. De overtuiging bijvoorbeeld dat Amsterdam te veel een jodenstad wordt, onderstreept hij met de volgende uitweiding: "' Het schijnt dat de joden zich gauw

vermenigvuldigen. Maar elke jood afzonderlijk doet het nog gauwer. Als er tien joden bij mekaar staan, dan denkt ieder argeloos mens dat het er honderd zijn. En dan nog de bekende waggelgang, zoals je weet de nalatenschap van de voorvaderen, die van steen tot steen door de Rode Zee stapten. Ik begrijp bij God niet wat ze in onze nauwe straten zoeken...Geef die lui een Sahara...'. (3, 424) Evenmin origineel is het cliché van de omkering van oorzaak en gevolg, het *blaming the victims* dat slachtoffers voorstelt als schuldigen aan eigen en andermans lot. Van Delden legt dus de oorzaak van de oorlogsdreiging bij de joden met het 'goedkope en valse' argument - de veroordeling is afkomstig van de verteller - dat 'zo er in Duitsland geen joods vraagstuk had bestaan, de wereld van Duitsland ook niets te vrezen zou hebben gehad'. (3, 672)

Behalve de joden haat Van Delden, zij het in mindere mate, de Duitsers. Deze toen maar ook tijdens en vlak na de bezetting niet ongebruikelijke combinatie keert terug in de hoofdpersoon van Bordewijks volgende roman, *De doopvont* uit 1952. Bordewijk heeft dikwijls literair gestalte gegeven aan zijn met de oorlog samenhangende hartgrondige afkeer van Duitsland en de Duitsers. In *Noorderlicht* laat Bordewijk Van Delden daarvan al op drastische wijze getuigenis afleggen. De generaliserende typering die Van Delden in de jaren dertig van de Duitsers geeft, vinden we terug in het standaardrepertoire van het naoorlogse Duitslandbeeld.³¹ Zonder corrigerend tegenwicht van de verteller of een betrouwbaar personage wordt inzicht gegeven in Van Deldens denkbeelden: 'Zijn ontleedkundige geest legde in een ommezien de voosheid bloot van alle slagzinnen die daarginds geloofd werden als kruiswoorden. Hij vond de Duitser belachelijk; het zich noemende herenvolk was het grofste volk dat ooit op aarde had geademd; aan zijn hoofd had zich deswege de plebejer par excellence gesteld. Maar hij vond de Duitser ook griezellig belachelijk, angstwekkend belachelijk; hij zag het gevaar van een massa voor wie politiek een woord is dat ze niet begrijpt, die aan de wezenlijke politiek, welke schakering inhoudt, nooit toe is gekomen [...] Hij zag het gevaar van de stootkracht ener gedweë massa welker ideaal het is machine te wezen. Voor het eerst in de geschiedenis der wereld was er een echte robot opgestaan, ridicuul en verschrikkelijk.' (3, 708/709)

Overigens vindt Van Delden de Duitser wel goed genoeg om er aan te verdienen. Met zijn schimmige handelstransacties komt het twijfelachtige gezelschap in beeld dat zijn antisemitisme ten dele verklaart, althans zo denkt hij er zelf over: 'Hugo vond dat iets van antisemitisme, aangelengd, naar vaderlandse traditie, met erkenning ook van het goede in de jood, gekleed stond in deze tijd, en een bescheiden reclame voor zijn eigen persoon beduidde, -tenminste in de zakenkringen waarin hij verkeerde.' (3, 480) Antisemitisme als een mode die in bepaalde kringen tot voordeel strekt: Adeline gruwet van dergelijke beweringen die zij overigens niet in twijfel trekt. Daarnaast legt zij, gelet op de verdere gebeurtenissen in de roman, het als juist te taxeren verband tussen de toenemende oorlogsdreiging, de groeiende onrust en vrees bij Van Delden, zijn oplopende haat en het aanwijzen van een zondebok. Zij ziet in 'dat zijn neiging samenhang met de druk die Duitsland op de wereld legde, en met de spanningen die, hoe meesterlijk verborgen, zij in hem ried. Zijn beklemming, zijn angst - hij reageerde het af in zijn antisemitisme'. (3, 672) Zoals gezegd wint Adeline's oprechte walging van Hugo's antisemitisme het in zekere zin niet van haar fascinatie voor zijn ondoorgrondelijkheid, waarvan de manifestaties hier buiten beschouwing blijven. Het raadsel boeit haar in ieder geval zodanig dat ze toch trouwt, en dan neemt de berusting - niet de acceptatie - van de echtgenote het over van de ergeris en opstandigheid van de verloofde.

In tegenstelling tot het genuanceerde portret van de antisemitische nouveau riche Hugo van Delden³², blijft het object van zijn haat, de jood, een abstract collectief dat in het personage Joziasse geen individualiserende trekken krijgt. In Bordewijks fictie van voor de oorlog is de jood niet meer dan een type, en dat blijft zo in *Noorderlicht*. Joziasse, boekhouder bij De Leydsche IJzerhandel, is geen zelfstandig optredend personage; er wordt alleen maar óver hem gesproken. Hij is slechts een pion in het machtsspel tussen Van Delden en Valcoog. Op een van de laatste bladzijden van de roman staat de onthulling dat de inmiddels door Aga weer aangenomen boekhouder door Van

Delden in de eerste plaats werd ontslagen omdat hij een jood is.

Het antisemitisme en de joden bleven Bordewijk intrigeren. In twee van de vier romans die hij na *Noorderlicht* nog publiceerde, reflecteert hij uitvoerig op dit motievencomplex. Een cruciaal verschil met *Noorderlicht* is gelegen in de historische tijd: de verhaalde gebeurtenissen in *De doopvont* en *Bloesentak* (1955) vinden na de Tweede Wereldoorlog plaats. Bordewijk is dan inmiddels een van Nederlands meest vooraanstaande auteurs en ook voor het grote publiek is hij geen onbekende wegens het succes van zijn roman *Karakter* (1938), waarvan in 1953 de elfde druk werd opgelegd. In dit verband mag tevens niet onvermeld blijven dat de jurist en schrijver Bordewijk voorzitter werd van de in 1945 ingestelde ereraad voor de letterkunde, het zuiveringscollege, met onder anderen H.J. Pos en de dichter Nijhoff als leden, dat van collaboratie verdachte letterkundigen beoordeelde en eventueel een straf oplegde.

Mei 1945 betekende voor joden veelal geen bevrijding. Wat de historica Hondius in haar boek *Terugkeer* uit 1990 reeds nauwkeurig documenteerde, wordt zonder meer bevestigd in het rapport van de commissie-Van Kemenade over het rechtsherstel na de oorlog, dat in januari 2000 uitkwam: de houding van de overheid, die het haar niet onbekende gelijkheidsbeginsel hanteerde en zo het bestaan van een joods probleem ontkende, haar houding ten aanzien van de joden is te typeren met de sleutelwoorden onverschillig, legalistisch, formalistisch en bureaucratisch. De joden werden geconfronteerd met een maatschappelijk klimaat waarin de doorwerking van de tweedeling tussen joden en niet-joden merkbaar was in manifestaties van openlijk antisemitisme waarvan Hondius vele voorbeelden geeft.³³ Ook andere mechanismen hebben ertoe bijgedragen dat het antisemitisme kort na de oorlog een opleving kende. Na de bevrijding waren illegaliteit en verzet de norm geworden, en dus is het niet verwonderlijk, zo meent Presser, dat 'zovelen, die deze plicht verzaakt hadden, zich wreekten op degenen, die hen aan dit tekortschieten op zo pijnlijke wijze herinnerden: de overlevende Joden'.³⁴ En dan valt in herrijzend Nederland de grote stilte, het ongemakkelijke zwijgen in de periode van het 'verborgen verwijt' van joden en de 'verholten schaamte' van niet-joden³⁵. Aan die periode kwam pas in de jaren zestig een einde, wanneer het Eichmann-proces en vooral de publicatie van Pressers *Ondergang* de vervolging en vernietiging van de joden een centrale plaats in het publieke debat geven.³⁶

De wijze waarop van joodse zijde het onvoltooide verleden verwerkt wordt, is zeer uiteenlopend: van volledige verloochening van een joodse identiteit tot het zich terugtrekken in de exclusiviteit van een joodse gemeenschap. Het zijn reacties van woede, haat, verbittering, wantrouwen en argwaan, maar ook van angst, vertwijfeling, vervreemding en zelfhaat. Van niet-joodse kant zwijgt men niet alleen uit schaamte, verlegenheid, onmacht of schuldgevoel, maar ook uit desinteresse en de wens het verleden te vergeten en te verdringen. Het is niet het minst deze maatschappelijke context van een precaire wederzijdse gevoeligheid waardoor de naoorlogse verhouding tussen joden en niet-joden zo met taboes beladen raakte.³⁷ In de thematisering van die relatie door niet-joodse schrijvers domineert het beeld van de jood als slachtoffer, met wie de niet-jood als vergelder van het kwaad zich vergaand tracht te identificeren.³⁸ Het problematische van zo'n poging tot vereenzelviging vormt de kern van Van der Veens *Het wilde feest* uit 1952, de bekendste roman in dit genre.³⁹ Eveneens in 1952 verschijnt de monumentale roman *De doopvont*. Bordewijk verdisconteert daarin zijn visie op de naoorlogse joodse problematiek, een visie die nogal afwijkt van de idealiserende optiek waarvoor Van der Veens roman model staat.

Een sympathieke antisemiet, kan dat? Volgens Melkman wel; hij gebruikt het opmerkelijke adjectief voor de hoofdpersoon van *De doopvont*: 'zijn Jodenhaat gaat niet diep en wordt overtroffen door zijn menselijke gevoelens'.⁴⁰ Met Amos de Bleeck heeft Bordewijk een romanfiguur gemaakt die tal van extreme tegenstrijdigheden in zich verenigt. Geheel overeenkomstig Bordewijks poëtische

principes heeft de zeventigjarige aristocraat De Bleeck een ambivalente karakterstructuur; in hem komt 'het samengestelde in de eigen mens' (8, 351) ruimschoots aan bod. De tegendelen in dit complexe personage getuigen van een morele superioriteit en een abjecte geestesgesteldheid. De normen en waarden die de roman stelt, dicteren dat De Bleecks antisemitisme zeker tot de laatste en diens anti-Duitse gezindheid waarschijnlijk tot de eerste categorie behoort.

In *De doopvont* zijn antisemitisme en jodendom geen kernmotieven. Tegen de achtergrond van fluctuaties in de sociale rangorde aan het einde van de jaren veertig - neerwaarts voor de hogere en opwaarts voor de lagere standen - belicht Bordewijk primair het menselijke tekort van enige vertegenwoordigers van de aristocratie aan de hand van drie min of meer mislukte huwelijken.⁴¹ Ik beperk me hier tot een korte bespreking van de wijze waarop Bordewijk de motieven antisemitisme en jodendom heeft geïntegreerd in het ideologische standpunt dat de roman beheerst. Al in het begin van de roman introduceert de alwetende auctoriale vertelinstantie (in het vervolg: de verteller) het antisemitisme van de protagonist in de vermelding dat De Bleeck en zijn dienstmeisje Frieda er niet van op de hoogte zijn dat haar vader een jood is. 'Zou De Bleeck het geweten hebben, dan hadden moeilijkheden niet kunnen uitblijven, want hij was antisemiet.' (4, 24) Pas honderden bladzijden verder wordt het moment beschreven dat De Bleeck deze waarheid te horen krijgt. Dat de aangekondigde moeilijkheden dan achterwege blijven, zal voor de oplettende lezer ondertussen geen verrassing zijn. De discrepantie tussen theorie en praktijk is namelijk een opvallende constante in de tekening van het personage De Bleeck, en ook met betrekking tot het antisemitisme kent de lezer inmiddels deze ambivalentie. Het zijn inconsequenties die bijdragen tot de morele aanvaarding van de hoofdpersoon, ondanks diens verwerpelijke trekken.

De enige retroversie in de roman behelst het verhaal van De Bleecks heroïeke optreden tijdens het bombardement op Rotterdam op 14 mei 1940. Hij redt het leven van iemand in wie hij onmiddellijk een 'joods type' onderkent en daar had hij toen hard om kunnen lachen. Vervolgens hielp hij deze sigarenwinkelier aan een nieuwe zaak en leende hij hem een fors bedrag 'onder vernederende opmerkingen over de joden in het algemeen en de Nederlandse speciaal'. De tabakszaak bezocht hij nimmer, 'want bij een jood verscheen hij niet in de winkel, laat staan in de woning'. (4, 167) Maar gedurende de bezetting stelde hij wél een van zijn huizen open voor joodse onderduikers.

Ofschoon De Bleecks antisemitisme door dergelijke incongruenties enigszins wordt gerelativeerd, distantieert Bordewijk zich ondubbelzinnig van deze geestesgesteldheid van zijn hoofdpersoon. Daartoe gebruikt hij niet alleen de verteller maar ook een tweetal 'betrouwbare' personages. Lea, eveneens een personage van het eerste plan, is De Bleecks zuster en zij voelt zich telkens gekwetst door de anti-joodse uitlatingen van haar broer, door het 'onverbeterlijke van zijn bekrompenheid'. De verteller voegt daaraan toe dat Lea over 'de joden' denkt zoals een niet-jood behoort te denken: 'Zij waren voor haar Nederlanders, en nooit iets geweest dan dat.' (4, 69-70) Wat precies de implicaties zijn van deze overtuiging, zal nog blijken. Lea's houding lijkt overigens op die van Adeline uit *Noorderlicht*. Ze zwijgt omdat ze gelooft dat protesteren zinloos is: 'Ze wist dat het bij hem een kwestie van aanleg was die neigde tot het extreme in idee en soms in daad, te zelden bedacht op het redelijke midden.' (4, 71)

Naast de verteller is Lea's zoon Frederik het tweede personage dat wordt ingezet voor een corrigerend tegengeluid. De door de oorlog getraumatiseerde jongeman woont om te herstellen bij De Bleeck. Het is veelbetekenend dat de oorlogspatiënt het begin van zijn genezing niet vindt bij zijn adellijke oom maar wel bij de eenvoudige familie van Hartman, en dat is de jood die in 1940 door De Bleeck werd gered. Frederik, aldus de verteller, is enerzijds niet besmet met het antisemitisme van zijn oom, en dan volgt de passage die de essentie van Bordewijks visie bondig samenvat: 'Anderzijds bleef hij ook vrij van die verkeerd gerichte humaniteit welke het lot van de joden als ergste slachtoffers der Duitse fureur tracht goed te maken door het koesteren der

overlevenden. Hij dacht daarover als zijn moeder: de nationaliteit staat boven het ras; zij, en zij alleen maakt een volk; de jood die zich meer jood voelt dan Nederlander verliest de nationaliteit, niet naar de wet, wel naar de ethiek der volksgemeenschap; voor wie het omgekeerde geldt, hij worde behandeld naar wat hij is: Nederlander. Geen antisemitisme, noch prosemietisme.' (4, 399)

Uit deze kordate uitspraken kan worden afgeleid dat Bordewijk de eenzijdig filosemitische teneur van een *document humain* als Van der Veens *Het wilde feest* afwijst. Verder valt het op dat Bordewijk hier, maar ook elders, onbeschroomd een woord gebruikt waarvan men zich thans slechts met de grootste voorzichtigheid bedient. Ik vermoed dat Bordewijk opzettelijk het taboe negeerde dat na 1945 allengs op het gebruik van het woord ras kwam te liggen. In een lezing uit 1947 gaat hij in op de valse en dus onjuiste schaamte wanneer het woord arbeider door het woord werknemer wordt vervangen. De vergelijking die dan volgt zou, denk ik, ook op kunnen gaan voor de term ras: 'Het staat hiermede als met de christen die tegenover een jood liever niet spreekt van de joden, maar van de Israëlieten. En indien hij het toch doet, omdat hij nu wel langzamerhand weet dat hij daarmee niets beledigends zegt - integendeel -, dan moet hij toch een zekere innerlijke weerstand overwinnen.' (13, 379) Opmerkelijk is vervolgens dat dit pleidooi voor rigoureuze assimilatie gehouden wordt in een tijd dat de herinnering aan een falende Nederlandse samenleving voor veel joden weinig stimulerend zal zijn geweest. Tenslotte: welke jood past nu in het profiel dat hier met behulp van nogal vage begrippen als nationaliteit, volk en ras wordt opgeroepen?

Het antwoord op die vraag is enigszins te vinden bij het personage dat Bordewijks ideaal belichaamt, en dat is Hartman. Over hem informeert ons de verteller dat hij een 'joods type' is, dat wil zeggen dat hij een joods uiterlijk heeft. In 'denken en doen' daarentegen bezit hij niets specifiek joods, met één uitzondering: het joodse fatalisme, 'het bij voorbaat berusten in wat komen mocht'. We herkennen hier de clichés van joodse passiviteit en joods defaitisme, eigenschappen die voor Hartman het gunstige effect hebben, zo verzekert de verteller, dat hij vooral daardoor als 'een benijdenswaardige zeldzaamheid' de oorlogsjaren ongeschonden doorkomt. Wat bovendien tot Hartmans voordeel strekt, is zijn ontkenning van enige joodse identiteit. Nimmer had hij voor jood willen doorgaan: 'Hij was volkomen Nederlander geworden en een vijand van het zionisme.' (4, 168) Ziedaar de jood die Bordewijk in ethische zin het Nederlanderschap toekent. De vraag in hoeverre zo iemand nog joods kan heten of zijn, wordt niet beantwoord. Hartman, het enige joodse personage, is een type en geen uitgewerkt karakter. Pas in Bordewijks volgende roman *Bloesemtak* zullen voor het eerst en voor het laatst enige joden als volwaardige literaire personages optreden. In één daarvan heeft Bordewijk zijn beeld van 'de goede jood' wat meer reliëf gegeven.

Kan de hoofdpersoon van *De doopvont* nu een sympathieke antisemiet genoemd worden? Ik vind die paradoxale typering net iets te aardig. Als Hartman heeft bekend dat Frieda zijn 'bloedeigen' dochter is, *denkt* De Bleek: 'Een jood moet niet over zijn bloed praten tegen een antisemiet.' Maar hij onderdrukt zijn kwaadheid en *zegt*: ' "Als ik het eerder geweten had was er niets veranderd." ' Het mag dan zo zijn dat De Bleek daarmee, aldus de verteller, 'een enorme overwinning op zichzelf' heeft behaald, onmiddellijk na deze fraaie woorden volgt een relativering die impliceert dat het antisemitisme zijn denken zal blijven beheersen: 'Hij betwijfelde ten sterkste of hij dit duurzaam menen zou.' (4, 423)

*Bloesemtak*⁴² vormt het grote sluitstuk van Bordewijks langdurige literaire bemoeienis met het antisemitisme en de joden. Als gezegd treden nu voor het eerst in zijn oeuvre enkele joodse personages op als hoofdfiguren. Ze staan tegenover en naast de held van het verhaal in een conflict dat niet-joden tegenover joden plaatst. In het normenpatroon van de roman zijn de partijen niet gelijkwaardig. Het morele gelijk ligt stellig bij de held, dat is Aurora van Marle, een niet-joodse vrouw. Door nu joden zowel bij het 'goede' als het 'verkeerde' kamp onder te brengen, ontstaat de tegenstelling die het Bordewijk mogelijk maakt zijn beeld van de goede jood de nodige contouren te

verlenen.

Het conflict waar Aurora het slachtoffer van wordt, illustreert treffend hoe een 'triviaal incident' kan uitgroeien tot 'baarlijke ontzetting' (4. 486). 'Het is een smousje, heus': met die paar hardop uitgesproken onschuldige woorden tracht zij vooral voor zichzelf en haar gezin de illusie in stand te houden dat de kort daarvoor aangeschafte hond er een van ras is. Deze bezwering wordt ook gehoord door de tegelijkertijd passerende joodse huisbaas Max Nathans. Hij interpreteert haar woorden evenwel als een voor hem bestemde antisemitische belediging, zoals Aurora na enige tijd ervaart. Iedere poging het misverstand te verklaren loopt stuk op Nathans' onvermogen ongelijk te bekennen, met als gevolg dat zijn terreur van pesterijen allengs doel treft. Dat punt is bereikt als ze weet dat de dood van het hondje veroorzaakt is door vergiftiging; dan besluit ze te verhuizen.

Wat motiveert nu het gedrag van het personage Nathans, en hoe komt zijn karakterisering tot stand? Behalve dat Nathans zichzelf kwalificeert door zijn optreden en woorden, zijn het de visies van enige 'betrouwbare' personages en van de verteller⁴³ die, elkaar aanvullend en versterkend, hem op directe wijze karakteriseren en zo het standpunt van Bordewijk vertolken. Als het smous-incident plaatsvindt, is de tot dan toe verstrekte informatie over Nathans beperkt. Hij is getrouwd, kinderloos en een gepromoveerd jurist met capaciteiten die hem eens voorbestemden tot een wetenschappelijke carrière. Maar zijn talenten liet hij onbenut; hij beheert vermogens, speculeert en oefent verder geen beroep uit. Sedert de oorlog is hij wantrouwend en dat joden wantrouwend zijn, wordt niet vreemd gevonden. Hij is broodmager, klein van stuk en heeft 'nauwelijks iets van het type dat als joods geldt'. (5, 77) Vlak voor de bezetting vluchtte het echtpaar Nathans naar de Verenigde Staten. Bijna heel hun achtergebleven familie werd vermoord, maar daarover spreken ze nooit. Ze schenen 'hetzij door oosterse denkwijze, hetzij ingevolge hereditaire aanpassing aan het joodse lot door alle eeuwen heen, met dat zekere gemak te berusten waartegenover de westelijke wereld vreemd blijft staan'. (5, 77)

De focalisatie in het laatste citaat is dubbelzinnig: ze kan zowel van de verteller als van Aurora zijn. De hier gegeven verklaringen voor Nathans' zwijgen tonen nog eens de taaiheid van aloude sjablonen aan. In plaats van een plausibele uitleg als verdringing uit zelfbescherming zijn het de tegenstelling tussen oosters en westers, het denken in termen van erfelijke eigenschappen en de stereotypering van het fatalisme waaraan verklarende kracht wordt toegekend. De contemporaine besprekingen van *Bloesemtak* zijn zeer talrijk en nagenoeg zonder uitzondering bijzonder positief. Slechts één criticus tekent bezwaar aan tegen de redenering die Bordewijk in deze passage als serieuze uitleg laat presenteren.⁴⁴

Wanneer later in de roman een sympathiek joods personage met een soortgelijk verleden wordt geïntroduceerd, blijkt het verdringingsmechanisme een vanzelfsprekend gegeven te zijn. Dat personage is mr. Jacob Effraïm, die als Aurora's advocaat Nathans' tegenstander wordt. Over hem rapporteert de verteller onder meer dat een van zijn dochters in een concentratiekamp had gediend voor vivisectie door nazi-artsen. De enige mogelijkheid, aldus de verteller, 'om dit gruwzaam doodmartelen van een kind te boven te komen was zich in te prenten dat hij slechts de twee dochters had bezeten die hij nog bezat. Het mocht een wonder heten, maar hij slaagde, en nimmer werd tussen hemzelf en zijn hem gebleven twee kinderen - hij was weduwnaar - over dat derde gesproken'. (5, 147)

Omdat de van nature argeloze en optimistische Aurora geen enkel inzicht in een karakter als dat van Nathans heeft, is het met name de verteller die na het smous-misverstand Nathans' complexe psyche belicht. Hij legt uit hoezeer achterdocht, haat, gebrek aan humor en jaloezie - want hij heeft geen gelukkig huwelijk, geen kinderen, geen maatschappelijk succes als Aurora's echtgenoot - hem klein en onvatbaar voor de rede maken. Ongelijk erkennen is uitgesloten, en als zijn 'ingeboren rechtschapenheid' opspeelt, zoekt en vindt Nathans rechtvaardiging voor zijn houding in 'wat zijn fanatieke zelfverblindende aanzag voor eclatant bewijs, terwijl het nuchter bezien een armzalige

drogreden was'. (5, 128) Dat 'bewijs' krijgt hij van Moze Judaeae, een joods type dat de incarnatie van het slechte is en Nathans' kwade genius wordt. Zijn naam duidt op godsdienstig en nationalistisch fanatisme⁴⁵ en zijn stereotiep negatief uiterlijk op een defect karakter. Aurora ziet hem als een 'griezelige oude kerel': 'Daar trantelde hij voort, af en aan, altijd eender vaal gekleed, met warrige grijze baard, de skeletvingers saamgevouwen op de rug, niemand aanzien, de loodgrijze, dofstekende blik gericht in de verte.' (5, 186) Van deze ongesoigneerde hondenkenner hoort Nathans dat Aurora's hond geen smousje is en dus, zo houdt hij zichzelf voor, sloegen Aurora's woorden op hem, en dus is zij een antisemiete. Moze Judaeae is de enige die Nathans sterkt in zijn waanidee. Dat doet hij uit eigenbelang omdat hij uit is op de woning van het gezin Van Marle.

Aurora is het slachtoffer van joodse agressie. Hoe onterecht dat is en hoe schuldeloos zij is, blijkt eens te meer uit haar relatie tot de joden in het algemeen. Ze 'gruwt' van antisemitisme; 'Zij had altijd veel sympathie voor het joodse bestanddeel van de Nederlandse samenleving gevoeld, dieper dan de meesten doordrongen van zijn waarde voor de maatschappij, - na de bezetting ook van het enorme verlies, dat alle andere verliezen in de schaduw stelde; maar gelukkig had het land nog een kern van jodendom behouden.' (5, 148) Zo denkt Aurora, en van haar advocaat is de informatie afkomstig dat zij tijdens de bezetting met gevaar voor eigen leven veel goeds voor de joden heeft gedaan; 'In mijn joodse kring is het een bekend feit.' (5, 162)

In de tragische ontwikkelingen die leiden tot Aurora's dood speelt de affaire-Nathans een ondergeschikte rol. Die ontwikkelingen vallen buiten het bestek van dit artikel. Ik beperk me tenslotte tot de dramatische confrontatie tussen Max Nathans en Jacob Effraïm, verwanten maar in alle opzichten elkaars tegenpolen. Ze belichamen twee joodse attitudes ten aanzien van 'het joodse vraagstuk' in het naoorlogse Nederland. Het zal inmiddels niet verrassen dat het standpunt van Aurora's pleitbezorger Effraïm, dat in *Noorderlicht* en meer nog *De doopvont* reeds werd aangekondigd, volledig samenvalt met de conclusies van de auteur. Effraïm vindt de houding van Nathans ronduit 'barbaars'; het geschil, meent hij, overstijgt het particuliere belang: het gaat ook hem aan 'en alle joden die van goede wil zijn tegenover de niet-joden'. (5, 151) De advocaat bezoekt zijn neef in de hoop hem met redelijke en logische argumenten tot inkeer te brengen. Aurora, die op dat moment nog geen verhuizing overweegt, vraagt geen excuses, wel wenst ze normalisering van de relatie met haar huisbaas. De argumenten van Effraïm zijn sterk: hij houdt Nathans voor dat een antisemiet in de regel niet bij een jood intrekt - de familie Nathans en Van Marle bewonen hetzelfde pand - en stelt hem de vraag waarom hij geen proces tegen Aurora aanspant: 'Ik verzeker je dat belediging van een jood in ons land hoog wordt opgenomen, vooral in deze tijd.' (5, 164) Als Nathans reageert met zijn 'bewijs van drijfzand' verliest Effraïm zijn beheersing en zegt hem onverhuld waar het op staat: 'Jij en die Judaeae, jullie bent een gevaar voor alle goedwillende joden, en koren op de molen van alle kwaadwillende niet-joden. [...] alles wat weldenkende joden, en niet te vergeten ook de weldenkende niet-joden proberen om die vijf jaar van vervloekte nazi-propaganda te doen vergeten, dat maken mensen als jij en die Judaeae met één slag ongedaan.' (5, 165/166)

Het laatste deel van dit citaat lijkt mij toe te schrijven aan retorische overdrijving, maar de teneur van de door dit 'betrouwbare' personage opgevoerde tegenstellingen is helder. In zekere zin worden joden als Nathans en Judaeae op één lijn gesteld met antisemieten omdat voor beide groeperingen het onderscheid tussen joden en niet-joden een fundamenteel gegeven is. Tegenover hen die hun joodse identiteit op enigerlei wijze primair stellen, wordt de categorie van de weldenkende joden geplaatst, een categorie waartoe de spreker zelf behoort. Zij vertegenwoordigen de assimilanten, degenen die hun niet nader gespecificeerde joodse identiteit ondergeschikt maken aan het streven Nederlander met de niet-joodse Nederlander te zijn. Uiteindelijk houdt assimilatie voor Bordewijk geen joodse zelfverloochening in. Aurora's opstelling en haar reactie op Effraïms

onverwachte verdediging van zijn neef wijzen in dezelfde richting. Zoals te verwachten viel, is Nathans inderdaad niet voor rede vatbaar, 'en met dat onbeschrijfelijk indrukwekkende dat oosters fanatisme vertonen kan' - van vertellersironie is hier geen sprake - verbreekt hij ieder contact. Voor dit gedrag zal de redelijke Effraïm later een verzachtende omstandigheid aanvoeren, wat Aurora nog eens doet beseffen dat haar advocaat 'de ware jood' is. Over Nathans zegt Effraïm: 'hij heeft toch geleden in zijn joodzijn. [...] De joden hebben door alle eeuwen geleden, en dat laat zich nu eenmaal niet wegcijferen.' (5, 166)

Voordat Aurora sterft, heeft Bordewijk in de intrige nog een voorbeeld vervlochten van het gemak waarmee het antisemitisme-argument misbruikt wordt en van de kwalijke gevolgen daarvan. Dat de 'koningen Laster en Geweld' het winnen komt niet in de laatste plaats doordat de twee constructies van jaloezie en haat elkaar treffen wanneer Aurora's beide tegenstanders een monsterverbond sluiten. De hier buiten beschouwing gelaten opportunistische antisemiete Leo en Nathans vinden elkaar als zij beweert dat Aurora altijd een jodenhaatster is geweest...

Bordewijk heeft zijn visie op het naoorlogse joodse vraagstuk het meest overtuigend literair gestalte gegeven in de configuratie van enige joodse personages in *Bloesentak*. Jacob Effraïm representeerde daarin de geassimileerde jood, gemodelleerd naar het ideaal van de schrijver en succesvol in zijn maatschappelijke integratie. Nog één keer zou Bordewijk zo'n personage een centrale plaats geven in zijn fictie, en wel in het korte verhaal 'Laatste gesprek met Bram Fontein' uit 1959. Maar anders dan Effraïm slaagt de briljante advocaat Fontein er op den duur niet in met zijn oorlogsverleden te leven. Dat verleden staat in het teken van zijn door de Duitsers vermoorde zoon en beoogd opvolger. Aanvankelijk reageert Fontein, in de optiek van zijn niet-joodse vriend Carels 'een korte, maar brede gedaante van indrukwekkend joods type', met een bekende verwerkingsmanoeuvre: hij verliest zich in zijn werk. Jarenlang voert hij pro deo een moeizame strijd voor het rechtsherstel van velen, natuurlijk in de eerste plaats van joden, maar ook van anderen. Fontein bloeit daardoor geestelijk en lichamelijk op, maar 'de fysieke opbloei was schijn, en Carels zag maar al te goed in dat het van huis uit sterke hart, onheelbaar geknauwd door verlies in het gezin, alleen nog arbeide door opzweepende middelen. Hij vreesde een einde in nabije toekomst. Het voltrok zich ook spoedig. Na de triomf kromp de levensvlam zichtbaar...'. (9, 33) Met deze verstilde miniatuur van momenten uit een vriendschap tussen twee mannen legde Bordewijk voor het laatst literair getuigenis af van zijn bijzondere fascinatie voor de joodse problematiek.

Besluit

In de inleiding wees ik erop dat Bordewijks proza soms aanleiding gaf er een antisemitische teneur aan te verbinden. Deze mening lijkt mij niet alleen te relateren aan het grote aantal joodse personages dat in zijn werk voorkomt en het achterwege blijven van een ondubbelzinnige filosemitische stellingname, maar ook aan de aanwezigheid van negatieve stereotyperingen en antisemitische protagonisten in een tijd dat schuldbevuste identificatie met de jood als slachtoffer in litteris usance was. Zo was Renate Rubinstein nog tijdens het leven van de auteur zeer stellig in haar overtuiging dat Bordewijk antisemitische ideeën koesterde.⁴⁶ Het is frappant dat zij Melkmans duidelijke conclusie dat personages in hun antisemitisme *geen* woordvoerders van Bordewijk zijn negeerde. Het was immers naar aanleiding van Melkmans betoog dat Rubinstein haar oordeel formuleerde. Aangezien zij haar mening niet beargumenteert, blijft in het midden waarom ze vindt dat Bordewijk een antisemitische schijver is. Wellicht heeft ze zich gestoord aan de citaten met behulp waarvan Melkman laat zien dat Bordewijk tegen de geest van de naoorlogse jaren in pleit voor vergaande assimilatie van de joden die zich Nederlander wensen te noemen en het filosemitisme afwijst zoals dat bijvoorbeeld werd beleden in Van der Veens populaire roman *Het wilde feest*.

Minder direct zijn de insinuerende opmerkingen van Bordewijks biograaf Reinold Vugs. Het antisemitisme in het werk van Bordewijk is te opvallend om te negeren, stelt hij in 1995, om zich vervolgens af te vragen 'gezien wat er in de oorlog is voorgevallen, waarom de auteur niet op een andere manier met dit motief is omgegaan'. Ter adstructie van de kennelijk verkeerde wijze waarop Bordewijk het antisemitisme-motief gestalte gaf, maakt Vugs gewag van 'passages' uit *De doopvont* 'die bepaald kwetsend geweest kunnen zijn voor een aantal lezers'.⁴⁷ Nu is Vugs' eventuele gekwetste lezer een slechte lezer, en die hoort de norm natuurlijk niet te stellen. Voor de goede lezer heeft Bordewijk immers, zoals ik heb laten zien, tal van signalen bestemd die hem niet alleen duidelijk maken dat de auteur afstand neemt van dit aspect van zijn protagonist, maar ook dat van hem (de lezer) een soortgelijke houding wordt verwacht. Vugs nu wekt de suggestie dat de levensbeschouwing van de schrijver Bordewijk antisemitistische sympathieën bevat omdat hij van de gewraakte 'passages' geen enkel voorbeeld geeft, omdat hij de distantirende strategieën onbesproken laat en zich bovendien op het standpunt stelt van *mogelijke* lezers - niet één criticus heeft de roman vanwege een antisemitische tendens gelaakt⁴⁸ - die niet in staat zijn de signalen van afkeuring in de roman te onderkennen.

Wie de moeite neemt Bordewijks teksten zorgvuldig te lezen en enigszins op de hoogte is van het literaire mechaniek, wie daarbij het verschil voor ogen houdt tussen milde spot, kritische distantie en discriminerende haat, wie openstaat voor het eigenzinnige gebruik van een terminologie die eens onschuldig was, die kan slechts tot de slotsom komen dat de schrijver zijn interesse voor het jodendom en het antisemitisme dikwijls heeft weten te transformeren tot en te integreren in onverdachte literatuur van hoog gehalte. Maar voor de zogenaamde grafrede op Querido uit 1935 zijn relativiserende factoren niet toereikend; daar overschrijdt Bordewijk in zijn ergernis over Querido's populaire proza de grenzen van het betamelijke. Zijn geloof overigens in de joodse vatbaarheid voor het extreme zal er niet minder op geworden zijn toen hij jaren later kennismakte met het werk van een schrijver die voor hem de absolute top ging vertegenwoordigen: Franz Kafka.⁴⁹

Universiteit Utrecht

Literatuur

Hans Anten, 'F. Bordewijk, *De doopvont*', in: *Lexicon van literaire werken*. Groningen 1992.

Hans Anten, *Het bekoorlijk vernis van de rede. Over poetica en proza van F. Bordewijk*. Groningen 1996.

Hans Anten, 'De surrealist par excellence. Ferdinand Bordewijk over Franz Kafka', in: *Kafka-katern* 5 (1997), p. 85-89.

Hans Anten, 'F. Bordewijk, *Bloesentak*', in: *Lexicon van literaire werken*. Groningen 1997.

Hans Anten, 'Adriaan van der Veen, *Het wilde feest*', in: *Lexicon van literaire werken*. Groningen 1998.

J.C.H. Blom en J.J. Cahen, 'Joodse Nederlanders, Nederlandse joden en joden in Nederland (1870-1940)', in: J.C.H. Blom e.a. (red.), *Geschiedenis van de joden in Nederland*. Amsterdam

1995, p. 247-310.

G.J.P.J. Bolland, *De teekenen des tijds*. Leiden 1921.

F. Bordewijk, *Verzameld werk*. Dertien delen. 's-Gravenhage/Amsterdam 1982-1991.

Menno ter Braak, 'Antisemitisme in rok', in: Menno ter Braak, *De draagbare Ter Braak*. Samengesteld en ingeleid door Eep Francken. Amsterdam 1992, p. 247-252.

W. Bronzwaer, 'Bordewijks Noorderlicht', in: W. Bronzwaer, *De vrije ruimte*. Baarn 1986, p. 102-124.

José Buschman, *Den Haag, stad boordevol Bordewijk. Een literaire wandeling door het Den Haag van F. Bordewijk*. Amsterdam 1999.

S. Dresden, 'Antisemitisme, literatuur, "foute" literatuur', in: *Bericht aan de vrienden van de Jan Campertstichting*, 5 (1989), p. 65-77.

Gerard van Eckeren, 'Het boek van de week', in: *Eigen haard* 61 (1935), p. 454-455.

E. Engberts, *Het antisemitisme kritisch bezien*. Baarn 1933.

Evelien Gans, *Gojse nijd & joods narcisme. Over de verhouding tussen joden en niet-joden in Nederland*. Amsterdam 1994.

Ido de Haan, *Na de ondergang. De herinnering aan de jodenvervolging in Nederland 1945-1995*. Den Haag 1997.

F.W. van Heerikhuizen, 'De nieuwste Bordewijk', in: *Elseviers weekblad* 12 november 1955.

Dienke Hondius, *Terugkeer. Antisemitisme in Nederland rond de bevrijding*. Herziene en uitgebreide editie. Den Haag 1998.

C. van Horzen, 'Antisemitisme in West Europa na 1945', in: C. van Horzen e.a. (red.), *Na 1945...Het beeld van de jood in de West-Europese literatuur*. Delft 1999, p. 10-34.

[**Max Kijzer**], '[Bespreking van] F. Bordewijk, *De laatste eer*', in: *De nieuwe gids* 53 (1938), p. 191-192.

Isaac Lipschits, *De kleine sjoa; joden in naoorlogs Nederland*. Amsterdam 2001.

H. Marsman, 'Brief over de joodsche kwestie; antwoord aan Dr. G.D. Knoche', in: *Het kouter* 1 (1936), p. 289-302.

J. Melkman, *Geliefde vijand; het beeld van de jood in de naoorlogse Nederlandse literatuur*. Amsterdam 1964.

D. Michman, 'De joodse emigratie en de Nederlandse reactie daarop tussen 1933 en 1940', in: K.

Dittrich en H. Würzner (red.), *Nederland en het Duitse exil 1933-1940*. Amsterdam 1982, p. 93-108.

Bob Moore, *Slachtoffers en overlevenden; de nazi-vervolging van de joden in Nederland*. Amsterdam 1998.

H.J. Pos, (red.), *Anti-semitisme en jodendom. Een bundel studies over een actueel vraagstuk*. Arnhem 1939.

J. Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945*. Deel 2. 's-Gravenhage 1965.

Renate Rubinstein, 'Nederlandse literatuur door een zionistische bril', in: Renate Rubinstein, *Mijn beter ik; verspreide stukken*. Amsterdam 1995, p. 296-303.

I. Schöffner, 'Nederland en de joden in de jaren dertig in historisch perspectief', in: K. Dittrich en H. Würzner (red.), *Nederland en het Duitse exil 1933-1940*. Amsterdam 1982, p. 79-92.

Ina Schuurman, 'De joden in de Nederlandse literatuur', in: *Nieuw Israëlietisch weekblad* 26 juni 1964.

C.L. Sciarone, '[Bespreking van] F. Bordewijk, *De laatste eer*', in: *NRC* 4 mei 1935.

A. de Swaan, 'De maatschappelijke verwerking van oorlogverledens', in: J. Dane (red.), *Keerzijde van de bevrijding. Opstellen over de maatschappelijke, psycho-sociale en medische aspecten van de problematiek van oorlogsgetroffenen*. Deventer 1984, p. 54-66.

Frank van Vree, *In de schaduw van Auschwitz. Herinneringen, beelden, geschiedenis*. Groningen 1995.

Reinold Vugs, *F. Bordewijk, een biografie*. Baarn 1995.

Friso Wielenga, *Van vijand tot bondgenoot; Nederland en Duitsland na 1945*. Amsterdam 1999.

Nanda van der Zee, *Om erger te voorkomen. De voorgeschiedenis en uitvoering van de vernietiging van het Nederlandse jodendom tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam 1997.

A.F. Zwaardemaker, 'Het joodsche probleem als internationaal probleem', in: *De gids* 103 (1939), deel 1, p. 323-339.

Noten

- 1.... J. Melkman, *Geliefde vijand; het beeld van de jood in de naoorlogse Nederlandse literatuur*. Amsterdam 1964, p. 36-57.
- 2..... Idem, p. 67.
- 3.... Voor deze korte impressie is gebruik gemaakt van: I. Schöffner, 'Nederland en de joden in de jaren dertig in historisch perspectief'. In: K. Dittrich en H. Würzner (red.), *Nederland en het Duitse exil 1933-1940*. Amsterdam 1982, p. 79-92; J.C.H. Blom en J.J. Cahen, 'Joodse Nederlanders, Nederlandse joden en joden in Nederland (1870-1940)'. In: J.C.H. Blom e.a. (red.), *Geschiedenis van de joden in Nederland*. Amsterdam 1995, p. 247-310; Bob Moore, *Slachtoffers en overlevenden; de nazi-ervolgving van de joden in Nederland*. Amsterdam 1998, p. 31-41.
- 4.... Dienne Hondius, *Terugkeer. Antisemitisme in Nederland rond de bevrijding*. Herziene en uitgebreide editie. Den Haag 1998, p. 57.
- 5.... G.J.P.J. Bolland, *De teekenen des tijds*. Leiden 1921. Een tweede druk van deze 'academische les' verscheen in augustus 1940, uitgegeven door Versluys te Amsterdam.
- 6.... C. van Horzen, 'Antisemitisme in West Europa na 1945'. In: C. van Horzen e.a. (red.), *Na 1945...Het beeld van de jood in de West-Europese literatuur*. Delft 1999, p. 12.
- 7.... F. Bordewijk, *Verzameld werk*. Deel 6. 's-Gravenhage 1984, p. 11. Om een nodeloze hoeveelheid noten te vermijden, volsta ik in het vervolg met achter de citaten van Bordewijk tussen haken het deel van en de paginacijfers uit het *Verzameld werk* ('s-Gravenhage/Amsterdam 1982-1991. Dertien delen) te vermelden.
- 8.... Zie bijvoorbeeld S. Dresden, 'Antisemitisme, literatuur, "foute" literatuur'. In: *Bericht aan de vrienden van de Jan Campertstichting*. Jaargang 5, 1989, p. 67.
- 9.... Over *Knorrende beesten* zie: Hans Anten, *Het bekoorlijk vernis van de rede; over poetica en proza van F. Bordewijk*. Groningen 1996, p. 56-88.
- 10.... Van Dale geeft onder het lemma woestijnpas: 'vermoeide, sjokkende gang (als van de Israëlieten toen zij 40 jaar door de woestijn trokken).' (Elfde uitgave, 1984).
- 11.... Aldus verwoordt Dresden de antisemitische opinie. In: 'Antisemitisme, literatuur, "foute" literatuur', p. 67.
- 12.... Geciteerd in Reinold Vugs, *F. Bordewijk, een biografie*. Baarn 1995, p. 90.
- 13.... Zie over Bordewijks poëtische en kritische opvattingen Anten, *Het bekoorlijk vernis van de rede*, p. 11-55.
- 14.... Dat gebeurde in zijn bespreking van Vestdijks roman *Rumeiland*. In: *De gids* 106 (1942), deel 2, p. 51-58.
- 15.... Gerard van Eckeren, 'Het boek van de week'. In: *Eigen haard* 61 (1935), p. 454-455.
- 16.... C.L. Sciarone, '[Bespreking van] F. Bordewijk, *De laatste eer*'. In: *NRC* 4 mei 1935.

17..... Enige maanden later, in juli 1938, wordt *De nieuwe gids* eigendom van de fascist en antisemiet Alfred Haighton, hetgeen in de signatuur van het tijdschrift goed te merken is.

18..... [Max Kijzer], '[Bespreking van] F. Bordewijk, *De laatste eer*'. In: *De nieuwe gids* 53 (1938), p. 191-192.

19..... Zie voor deze ontwikkelingen D. Michman, 'De joodse emigratie en de Nederlandse reactie daarop tussen 1933 en 1940'. In: K. Dittrich en H. Würzner (red.), *Nederland en het Duitse exil 1933-1940*. Amsterdam 1982, p. 93-108; Nanda van der Zee, *Ommerger te voorkomen. De voorgeschiedenis en uitvoering van de vernietiging van het Nederlandse jodendom tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam 1997, p. 23-42; Bob Moore, *Slachtoffers en overlevenden*, p. 31-57.

20..... Hondius, *Terugkeer*, p. 66.

21..... E. Engberts, *Het antisemitisme kritisch bezien*. Baarn 1933.

22..... A.F. Zwaardemaker, 'Het joodsche probleem als internationaal probleem'. In: *De gids* 103 (1939), deel 1, p. 323-339. Hierop reageerde Menno ter Braak met 'Antisemitisme in rok'. Dit artikel is niet opgenomen in Ter Braaks *Verzameld werk*. Zie *De draagbare Ter Braak*. Samengesteld en ingeleid door Eep Francken. Amsterdam 1992, p. 247-252.

23..... H. Marsman, 'Brief over de joodsche kwestie; antwoord aan Dr. G.D. Knoche'. In: *Het kouter* 1 (1936), p. 289-302.

24..... Idem, p. 301-302.

25..... H.J. Pos (red.), *Anti-semitisme en jodendom. Een bundel studies over een actueel vraagstuk*. Arnhem 1939.

26..... Idem, p. XVI.

27..... Idem, p. 32-38.

28..... Idem, p. 58.

29..... Zie voor een goede introductie op deze roman W. Bronzwaer, 'Bordewijks *Noorderlicht*'. In: W. Bronzwaer, *De vrije ruimte*. Baarn 1986, p. 102-124.

30..... Idem, p. 119; Melkman, *Geliefde vijand*, p. 68.

31..... Zie Friso Wielenga, *Van vijand tot bondgenoot; Nederland en Duitsland na 1945*. Amsterdam 1999.

32..... Onhandig is het in dit verband Van Delden een alter ego van Bordewijk te noemen, zoals José Buschman doet in haar boekje *Den Haag, stad, boordevol Bordewijk. Een literaire wandeling door het Den Haag van F. Bordewijk*. Amsterdam 1999, p. 70-71.

33..... Hondius, *Terugkeer*, p. 133-159. Zie ook Isaac Lipschits, *De kleine sjoa; joden in naoorlogs Nederland*. Amsterdam 2001.

34..... J. Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945*. Deel 2. 's-Gravenhage 1965, p. 518-519.

35..... A. de Swaan, 'De maatschappelijke verwerking van oorlogverledens'. In: J. Dane (red.), *Keerzijde van de bevrijding*.

Opstellen over de maatschappelijke, psycho-sociale en medische aspecten van de problematiek van oorlogsgetroffenen. Deventer 1984, p. 60.

36..... Zie over de geschiedenis van de herinnering aan de jodenvervolging Frank van Vree, *In de schaduw van Auschwitz. Herinneringen, beelden, geschiedenis*. Groningen 1995; Ido de Haan, *Na de ondergang. De herinnering aan de jodenvervolging in Nederland 1945-1995*. Den Haag 1997.

37..... Evelien Gans, *Gojse nijd & joods narcisme. Over de verhouding tussen joden en niet-joden in Nederland*. Amsterdam 1994.

38..... Zie Melkman, *Geliefde vijand*, p. 36-57.

39..... Hans Anten, 'Adriaan van der Veen, *Het wilde feest*'. In: *Lexicon van literaire werken*. Groningen 1998.

40..... Melkman, *Geliefde vijand*, p. 75.

41..... Een eerste introductie op deze roman geeft Hans Anten, 'F. Bordewijk, *De doopvont*'. In: *Lexicon van literaire werken*. Groningen 1992. Een uitvoerige analyse en interpretatie bevat Anten, *Het bekoorlijk vernis van de rede*, p. 134-197.

42..... Zie over deze roman Hans Anten, 'F. Bordewijk, *Bloesemtak*'. In: *Lexicon van literaire werken*. Groningen 1997.

43..... Eigenlijk volledig: de auctoriale vertelinstantie. Want ook in *Bloesemtak* wordt de vertellende instantie niet met 'ik' aangeduid.

44..... F.W. van Heerikhuizen, 'De nieuwste Bordewijk'. In: *Elseviers weekblad* 12 november 1955.

45..... Aldus Melkman in *Geliefde vijand*, p. 75.

46..... Renate Rubinstein, 'Nederlandse literatuur door een zionistische bril'. In: *Vrij Nederland* 21 november 1964. Ook in Renate Rubinstein, *Mijn beter ik; verspreide stukken*. Amsterdam 1995, p. 296-303. Zie ook Ina Schuurman, die in haar artikel 'De joden in de Nederlandse literatuur' stelt dat Bordewijk door Melkman gegispit had moeten worden vanwege de 'vaak verbijsterende staaltjes van pure risjes'. In: *Nieuw Israëlietisch weekblad* 26 juni 1964.

47..... Vugs, *F. Bordewijk; een biografie*, p. 234-235.

48..... Zie over de ontvangst van deze roman Anten, 'F. Bordewijk, *De doopvont*'.

49..... Bordewijk leerde het werk van Kafka na de Tweede Wereldoorlog kennen. Zie voor zijn relatie tot 'de jood Franz Kafka' Hans Anten, 'De surrealist par excellence. Ferdinand Bordewijk over Franz Kafka'. In: *Kafka-katern* 5 (1997), p. 85-89.